

De door Agabus voorspelde hongersnood onder keizer Claudius

• door Gerard Kramer

IN HET JAAR DAT BARNABAS EN SAULUS IN DE PAS ONTSTANE GEMEENTE IN ANTIOCHIË ONDERWIJS GAVEN, GEBEURDE ER IETS MERKWAARDIGS. ER KWAMEN PROFETEN UIT JERUZALEM OP BEZOEK. EËN VAN HEN, EEN ZEKERE AGABUS, GAF TOEN EEN WEL HEEL GERICHTE EN ACTUELE BOODSCHAP DOOR. LUKAS VERTELT DAT AGABUS (TIJDENS EEN SAMENKOMST?) GING STAAN EN DOOR DE GEEST TE KENNEN GAF ‘DAT ER EEN GROTE HONGERSNOOD ZOU KOMEN OVER HET HELE AARDRIJK’. LUKAS MELDT DIRECT DAAR-ACHTERAAN DAT DEZE PROFETIE DAADWERKELIJK IN VERVULLING IS GEGAAN. OVER DE GEPROFETEERDE HONGERSNOOD SCHRIJFT HIJ NAMELIJK: ‘DIE IS OOK GEKOMEN ONDER CLAUDIUS’ (HAND.11:28-29). INTERESSANT IS OOK DAT DE CHRISTENEN IN ANTIOCHIË DIRECT IN ACTIE KWAMEN: ZE BESLOTEN SAMEN HULP TE BIJEN AAN ‘DE BROEDERS DIE IN JUDÉA WOONDE; WAT ZIJ OOK DEDEN DOOR HET TE ZENDEN AAN DE OUDSTEN, DOOR DE HAND VAN BARNABAS EN SAULUS’ (HAND.11:29-30).

Een beetje overdreven?

Is er in de eerste eeuw ooit werkelijk een grote hongersnood over het hele aardrijk gekomen? En dat specifiek onder Claudius, de Romeinse keizer die regeerde van 41-54? Daar is wel eens wat lacherig over gedaan. Is dan onder Claudius de hele wereld zo'n beetje verhongerd?

Het hele 'aardrijk' is letterlijk de hele 'bewoonde [wereld]' (Gr. *oikoumenè* [gè]). Dat kan zeker een aanduiding zijn voor de hele aardbol, maar dat is niet altijd het geval. Het woord 'aardrijk' heeft al een hele geschiedenis achter zich voordat Lucas het gebruikt in zijn weergave van Agabus' profetie. Bij de Griekse geschiedschrijver Herodotus (5e eeuw v. Chr.) komt het in de oudste, dus de geografisch-letterlijke, betekenis van de 'bewoonde wereld' voor, in tegenstelling met de 'onbewoonde wereld', de plek waar geen mensen woonden. Toen Alexander de Grote (356-323 v. Chr.) zijn grote rijk veroverd had, kreeg de *oikoumenè* vooral een culturele en een politieke betekenis: binnen het door hem en zijn opvolgers bestuurde Hellenistische rijk overheerste de (Griekse) cultuur; daarbuiten niet. Iemand die zichzelf als burger mocht beschouwen van dat grote Griekse rijk – dat zich uitstreckte van Griekenland tot aan het huidige Pakistan –, was een kosmopoliet, oftewel een wereldburger, een burger van de *oikoumenè*. Buiten dat Hellenistische rijk hield de beschaafde wereld zagezegd op; daar sprak men niet eens Grieks, want daar woonden de brabbelaars, oftewel de barbaren. Dat gebied kon dus genegeerd worden en hoorde niet bij de beschaafde (door beschaafde mensen bewoonde) wereld. Dit hele Hellenistische rijk is uiteindelijk in zijn geheel gefaseerd in handen van de Romeinen gevallen. In 30 v. Chr. was dat proces voltooid. Vanaf toen bestreek het woord *oikoumenè* het rijk van de nieuwe machthebbers, oftewel het Romeinse rijk. Het is dit woordgebruik dat Lukas overnam¹. Alleen voor mensen anno nu is het handig als in de vertaling of in een voetnoot (Telos!) erop gewezen wordt hoe het woord moet worden opgevat: inderdaad als een in Lukas' tijd normale aanduiding voor het grondgebied van het Romeinse rijk!

Een 'rijksbrede' hongersnood onder Claudius?

Goed dan, zult u zeggen, geen wereldwijde hongersnood dus onder keizer Claudius. Maar een 'rijksbrede' dan? Dus een hongersnood in een gebied vanaf Brittannië tot en met

alle gebieden rondom de Middellandse Zee, in het noorden begrensd door Rijn en Donau? Wikipedia schrijft over Claudius: 'Ook zou tijdens zijn regering een hongersnood het Rijk getroffen hebben'. Dat klinkt niet echt overtuigend! Is Lukas dan misschien een beetje te snel geweest met zijn opmerking dat de voorspelde hongersnood inderdaad heeft plaatsgevonden, en wel onder Claudius? Of heeft hij gebruikt gemaakt van de stijlfiguur van de hyperbool, de overdrijving? Heeft hij een tot Judéa beperkte hongersnood uit zuiver literair oogpunt gegeneraliseerd tot een hongersnood die het hele Romeinse rijk heeft geteisterd²? Mijn uitgangspunt – en hopelijk ook dat van de lezers van Focus – is dat Lukas vanzelfsprekend ook hier de waarheid schrijft, als door de Heilige Geest geïnspireerd geschiedschrijver, die bovendien zowel in zijn evangelie als in het boek Handelingen bijzonder nauwkeurig is als het gaat om geografische, politieke en culturele details. Het is echter altijd leuk als ook de buitenbijbelse bronnen bevestigen dat er onder Claudius, dus, zoals gezegd, in de periode 41-54, sprake was van ernstige hongersnood in het Romeinse rijk.

De graanvoorziening in het Romeinse rijk

Hoewel er graan werd verbouwd op Sicilië, was Egypte met stip de grootste graanleverancier van het Romeinse rijk en speciaal van de stad Rome. Dat graan werd per schip overgebracht naar de voorraadschuren in Ostia, de haven van Rome.

Het was van groot belang dat de graantoevoer naar Rome niet stagneerde. Graanschaarste leidde namelijk direct tot speculatie en hoge prijzen, en dus tot verstoring van de openbare orde. Vooral aan dat laatste hadden de Romeinse autoriteiten een hartgrondige hekel! Daarom stelde de Romeinse overheid schippers die het tijdens de herfst en de winter – dus buiten het normale vaarseizoen – aandurfden graan vanuit Egypte over de Middellandse Zee te transporteren, forse premies in het vooruitzicht. Hongersnoden kwamen ook elders in het Romeinse rijk regelmatig voor als steden in gebieden lagen die niet genoeg oprachten om de bevolking te voeden. Andere steden lagen te ver van waterwegen en havens; doordat graan meestal over zee werd vervoerd, waren zulke steden extra kwetsbaar.

² Dat is het standpunt van Bruce W. Winter in zijn op zichzelf zeer lezenswaardige artikel *Acts and Food Shortages*, in: David W. J. Gill & Conrad Gempf (edd.), *The Book of Acts in its First Century Setting*, Vol. 2, *Graeco-Roman Setting*, Uitg. Eerdmans, Grand Rapids, Michigan US / The Paternoster Press, Carlisle, Cumbria UK, 1994, pp. 59-78.

¹ Zo ook in Luk. 2:1

Op zulke vrachtschepen mochten ook passagiers tegen betaling mee. Soms werd een schip geheel of gedeeltelijk gevorderd door de overheid, als er troepen of gevangenen moesten worden vervoerd. Paulus werd zodoende als één van een groep gevangenen vervoerd op graanschepen die van de Egyptische havenstad Alexandrië naar Ostia voeren³.

Toen Claudius in 41 begon te regeren, was er, zoals we zullen zien, nauwelijks genoeg graan voorradig in Rome. Tijdens zijn regering waren er vooral in het oosten van het rijk ernstige tekorten.

De historische documentatie

Onze historische bronnen maken melding van de volgende hongersnoden onder Claudius. Ik heb ze in chronologische volgorde gezet⁴:

- **Egypte midden jaren 40:** Plinius⁵, *Naturalis Historia* 5,58, schrijft:

‘De grootste stijging [van de Nijl] was er een van 18 cubita (bijna 8 meter; 1 cubitum = el = 44 cm) onder keizer Claudius’.

Even daarvoor merkt Plinius op dat een stijging van 16 cubita (7 meter) normaal en wenselijk is. Minder water betekent problemen met de irrigatie van de plaatsen die van het Nijlwater afhankelijk zijn. Meer water veroorzaakt problemen voor de landbouw, en dus graanschaarste.

- **Niet gelokaliseerd: hongersnood in 42, gemeld door Dio Cassius (ong.150-235), *Historia Romana* 60,11,1:**

‘Toen er een zware hongersnood gekomen was, nam hij voorzorgsmaatregelen niet alleen om voor het moment een royale voedselvoorziening te organiseren, maar ook voor de tijd daarna. Want bijna al het graan dat de Romeinen gebruikten, werd geïmporteerd, maar het gebied bij de monding van de Tiber had geen veilige landingsplaatsen of geschikte havens. Het feit dat de Romeinen de zee beheersten, was daardoor nutteloos voor hen’.

³ Hand.27:6; 28:1.

⁴ Tenzij anders vermeld zijn de vertalingen van de teksten van mijn hand.

⁵ Plinius de Oudere, steenrijk wetenschapper, veelschrijver en vlootcommandant. Hij kwam om tijdens de uitbarsting van de Vesuvius in 79 toen hij onderzoek deed naar deze uitbarsting. >>

- Syrië in 45: De christelijke geschiedschrijver Orosius⁶, *Historiae adversum paganos* VII 6,12, schrijft daarover rond het jaar 415:

‘In hetzelfde (nl. het 4^e, GHK) jaar van Claudius was er een zeer ernstige hongersnood in heel Syrië, die zelfs voorzeggd was door de profeten. Maar Helena, koningin van de Adiabeners⁷, die tot het geloof in Christus bekeerd was⁸, trof zeer genereus een voorziening voor de noden van de christenen in Jeruzalem door graan uit Egypte te importeren’.

- Judaea in 46-48: Flavius Josephus⁹ vermeldt koningin Helena in het kader van deze hongersnood, in *Antiquitates Iudaicae* XX 51-53:

‘Haar komst (d.w.z. de komst van Helena, de koningin van de Adiabeners) kwam de inwoners van Jeruzalem zeer gelegen. Hun stad werd op dat moment namelijk geteisterd door hongersnood, veel mensen stierven bij gebrek aan middelen. Koningin Helena stuurde een aantal leden van haar gevolg erop uit, deels naar Alexandrië om daar graan te kopen, deels naar Cyprus om er een lading gedroogde vijgen in te slaan. Zodra ze terug waren met hun voorraden, deelde ze voedsel uit onder de behoeftigen. Door die goede raad is haar naam bij het gehele volk voor altijd blijven voortleven. Toen ook haar zoon hoorde van de hongersnood, stuurde hij een grote som gelds aan de leiders van het volk van Jeruzalem. Het werd verdeeld onder de armen, waardoor voor een groot aantal mensen de hoogste nood gelenigd werd. Wat het koninklijk paar verder nog voor onze stad heeft gedaan, zal ik later vermelden’¹⁰.

De gegeven datering van deze hongersnood is gebaseerd op wat Josephus verderop schrijft in *Antiquitates Iudaicae* XX 101: ‘In zijn ambtsperiode (nl. die van stadhouder Tiberius Alexander, 46-48) viel ook de grote hongersnood in Judéa,

6 Orosius schreef zijn werk tussen in 416-417, op verzoek van Augustinus. Het werk, de eerste christelijke wereldgeschiedenis, bevat nogal wat onzorgvuldigheden, zoals hierna blijkt. Zie hierover het lezenswaardige artikel van mijn leermeester en promotor, prof. dr. G.J.D. Aalders HWzn, *Orosius als christelijk geschiedschrijver*, in: *Kritisch Kwintet. Historische opstellen*, Uitg. Free University Press, Amsterdam 1964, pp.19-48.

7 Adiabene was een koninkrijk in Mesopotamië, met als hoofdstad Arbela, het huidige Erbil, hoofdstad van Iraaks-Koerdistan.

8 Dit is een vergissing van Orosius. Helena was niet overgegaan naar het christendom, maar naar het jodendom, zoals o.a. uit de eeuwen voor Orosius geschreven tekst van Flavius Josephus blijkt. Deze schijft in het in noot 9 genoemde werk, XX 17: ‘In diezelfde tijd gingen Helena, de koningin van de Adiabeners, en haar zoon Izates over op de Joodse regels en gewoonten’.

9 Flavius Josephus was een Joods geschiedschrijver die tijdens oorlog tegen de Romeinen (66-73) naar de Romeinen is overgelopen. Zijn teksten citeer ik uit *Flavius Josephus, De Oude Geschiedenis van de Joden* [Antiquitates Iudaicae], 3 delen, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door F.J.A.M. Meijer en M.A. Wes, Uitg. Ambo Amsterdam 2002.

10 Deze toezegging is Josephus niet nagekomen.

die voor koningin Helena aanleiding was geweest om voor enorme bedragen graan te kopen in Egypte en dat te verdeelen onder de behoeftigen, zoals ik al eerder heb gezegd’.

- Griekenland, in 49: deze¹¹ wordt vermeld in de *Kroniek van Eusebius van Caesarea* (ong.263-339), die we over hebben in de vertaling van Hieronymus, 263 F:

‘Nadat er een hongersnood was gekomen in Griekenland, werd een modius (=8,75 liter graan) verkocht voor 6 drachmen’.

- Rome in 51: Orosius, *Historiae adversum paganos* VII 6,17 schrijft hierover:

‘Evenwel was er in het volgende (d.i. het 10^e) jaar (nl. van Claudius) zo’n grote hongersnood in Rome, dat de keizer midden op het Forum met scheldwoorden en brokken brood op schandelijke wijze is belaagd en ternauwernood via een geheime deur naar zijn paleis aan de woede van de opgefokte menigte kon ontkomen’.

Van deze zelfde gebeurtenis was al eerder melding gemaakt door de geschiedschrijver *Suetonius* (75-ong.140), die in zijn *Leven van Claudius* 18 b¹² schrijft:

‘Tijdens een periode van voedselschaarste als gevolg van een serie misoogsten werd hij eens midden op het Forum door een menigte staande gehouden. Door hem scheldwoorden naar het hoofd te slingeren en hem met broodkorsten te bestoken bracht men hem zo in het nauw dat hij slechts met moeite aan de menigte wist te ontsnappen en zijn paleis langs een achterdeur moest binnengaan. Desondanks overdacht hij alle mogelijke maatregelen om de aanvoer van koren veilig te stellen, ook in de wintermaanden. Zo garandeerde hij de korenhandelaren vaste winstmarges, waarbij hij eventuele verliezen ten gevolge van stormen voor eigen rekening nam. De bouwers van handelsschepen stelde hij grote beloningen in het vooruitzicht waarvan de omvang afhing van hun maatschappelijke status’.

Nog meer informatie over deze zelfde hongersnood en de bemoeienissen van Claudius daarmee geeft de geschiedschrijver *Tacitus* (ong.56-115). Hij beschrijft de Romeinse keizertijd per jaar. Over het jaar 51 schrijft hij in *Annales* XII 43 het volgende:

11 Het doet enigszins komisch aan dat te zien dat Winter, in het in noot 2 aangehaalde artikel, meent dat de ‘tegenwoordige nood’ in 1Kor.7:26 mogelijk een verwijzing is naar deze hongersnood.

12 Geciteerd uit *Suetonius, Keizers van Rome*, vertaald door D. den Hengst, Uitg. Athenaeum – Polak & Van Gennep, Amsterdam 2001, p.209.

‘Veel voortekens hebben in dat jaar plaatsgevonden. Afzichtelijke (d.i. onheilspellende) vogels zijn op het Capitool neergestreken, door talrijke aardbevingen zijn huizen ingestort en terwijl de angst zich steeds meer verbreidde, zijn juist de zwaksten door de paniek onder het volk onder de voet gelopen. Ook werd de korenschaarste en de daaruit voortvloeiende hongersnood als een slecht voorteken beschouwd. En de klachten daarover werden niet alleen stiekem uitgesproken, maar, terwijl Claudius rechtsprak, omstuwde het volk hem met verwarde kreten. Ze drongen hem met geweld naar het uiterste deel van het forum en dreven hem in het nauw, totdat hij zich met behulp van een troep soldaten een weg door de vijandige menigte kon banen. Er is vast komen te staan dat er voor Rome voedsel voor twee weken, niet meer, over geweest is, en dat door de grote zorg van de goden en een matige winter uitkomst gebracht is in de grootste nood. Maar, bij Hercules, ooit exporteerde Italia voedsel voor de legioenen in verre provincies en ook nu mankeert het toch niet aan vruchtbaarheid. Maar wij exploiteren liever (d.w.z. halen liever koren uit, GHK) Africa¹³ en Egypte, en zo wordt het leven van het Romeinse volk overgelaten aan schepen en toeval’.

Conclusie

De beschikbare documenten vermelden voor de regeringsperiode van keizer Claudius, dus voor de jaren 41-54, de volgende hongersnoden:

- midden jaren 40: Egypte
- 42: niet nader te lokaliseren
- 45-48: Syrië en Judéa
- 49: Griekenland
- 51: Rome

13 Africa was nog niet de naam van het continent, maar van de provincie die grofweg het noorden van het huidige Tunesië omvatte.

We kunnen dus vaststellen dat er tijdens de regeringsjaren van keizer Claudius hongersnood is gedocumenteerd in het centrum en het oosten van het Romeinse rijk¹⁴. Is dat het hele Romeinse rijk, zoals Agabus zei? Dat niet: maar het feit dat we over hongersnood in het westen van het rijk geen documentatie bezitten buiten Agabus’ profetie en Lukas’ duiding daarvan, wil niet zeggen dat in dat gebied niet ook periodiek honger is geleden tijdens Claudius’ regering. Onze voornaamste historische bron, de Bijbel zelf, is in dezen de betrouwbaarste gids die we hebben.

Toegift: waarom alleen een hulpactie voor Judéa?

In de profetie van Agabus zagen de discipelen in Antiochië aanleiding op voorhand maatregelen te nemen: elk van hen zou naar draagkracht iets zenden ten dienste van hun medegelovigen in Judéa. Waarom speciaal naar hun medegelovigen in Judéa, als toch de hongersnood het hele Romeinse rijk zou treffen? Vermoedelijk was dat omdat zij weliswaar goed wilden doen aan allen, maar ‘het meest aan de huisgenoten van het geloof’ (Gal.6:10). In Judéa woonden op dat moment verreweg de meeste gelovigen. De christenen in Antiochië hebben misschien ook gedacht dat, aangezien de behoudenis – en ook de prediking daarvan – uit de Joden was (Joh.4:22), juist de gelovige *Joden* recht hadden op materiële ondersteuning omdat zij de heidenen het evangelie hadden gebracht; vgl. voor een soortgelijke gedachte 1Kor.9:11, waar Paulus schrijft: ‘Als wij voor u het geestelijke hebben gezaaid, is het iets groots als wij het stoffelijke van u zullen maaien?’.

14 De gedachte van een algemene hongersnood die het hele rijk gelijktijdig geselde, kan worden voorkomen wanneer men Hand.11:28b als volgt leest en vertaalt: ‘...dat er grote hongersnood zou komen etc.’. Het Grieks kent namelijk geen onbepaald lidwoord. In de Nederlandse vertaling staat er in zo’n geval dan of ‘een’ of niets.

